

A STILISZTIKA HELYE A SZÖVEGET VIZSGÁLÓ DISZCIPLÍNÁK KÖZÖTT

SZATHMÁRI ISTVÁN

1. Csak üdvözölni lehet, hogy PETŐFI S. JÁNOS diszkussziót kíván folytatni a szövegtannak, a szövegnyelvészetnek és a nyelvészetnek egymáshoz való viszonyáról, valamint a szövegtani társtudományoknak (poétika, retorika, stilisztika stb.) szintén egymáshoz és a szövegtanhoz való kapcsolatáról. A diszkusszióhoz azonban mindjárt az alapot is megadta: saját elképzelését ugyanis felvázolta egy 1997. december 1. keltezésű, kilenc nyomtatott oldalas levélben (PETŐFI: 1997b.), illetve *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram* című munkájában (PETŐFI: 1997a.). Minderre igen nagy szükség van, hiszen a nyelvtudomány a szöveg vizsgálatával nemcsak kibővült, hanem teljessé lett, de mint alapjaiban új diszciplínának a „felségterülete” nincs tisztázva, valójában megszilárdult neve sincs. A társtudományok tárgyáról, céljáról, módszeréről ugyan sok mindent leírtak – mondhatnánk – Arisztotelész óta, de ezeket se igen hangolta maradandóan össze senki, nem beszélve az egymáshoz való viszonyukról, és még kevésbé arról, hogyan osztoznak – most már ideértve a szövegtant is – a szöveg vizsgálatán. És akkor még nem szóltunk arról, hogy a nyelvtudomány más új diszciplínákkal is kibővült, mint például a pragmatika; hogy új szemlélettel gazdagodott (például a kognitív nyelvészet); stb.

Magam a stilisztika felől kívánok a tervezethez hozzászólni, és röviden felvázolom, én hogyan tárgyalom a szövegstilisztikát.

2. Először az elnevezésekről. – Nem szerencsés a magyarban a „textológia” megjelölés, mert az már le van foglalva egy – bizonyos értelemben rokon – sajátos irodalomtudományi területre („irodalmi művek hiteles szövegének megállapítása és ennek módszertana; a szövegkritikai kiadások megszerkesztésének tudománya”, BAKOS: 1989. 848). Persze kibővíülhetne a szó jelentéstartalma, de egyes esetekben félreértésre adna alkalmat, vagy magyarázkodást tenne szükségessé. Örülök viszont, hogy PETŐFI S. JÁNOS a „szövegtan” elnevezést alkalmazza. Az első magyarországi szövegvizsgálattal foglalkozó konferencián (Kaposváron 1978-ban) én mondtam ki a zárósóban (SZATHMÁRI: 1979. 141-144), hogy az új diszciplína neve „szövegtan” legyen, a „hangtan, szófajtan, alaktan, mondattan” sort mintegy folytatva és lezárva. Azóta jobbra el is terjedt nálunk. Nem látom viszont világosan PETŐFINél a „szövegtan” és a „szövegnyelvészet” tárgykörét és elhatárolását. Mintha elegendő lenne a „szövegtan” szakkifejezés. Egyébként szó lehet – de a szövegtanon belül – „szöveggrammatiká”-ról. Ezt ugyanis – véleményem szerint – RÁ CZ ENDRÉNEK sikerült körülhatárolnia. Kétféle értelemben élt vele. Eszerint jelentheti „a szöveg egészének mint jelkomplexumnak a grammatikáját”, és vonatkozhat „azoknak a grammatikai eszközöknek, kategóriáknak a kutatására, amelyeknek segítségével a mondatokat szöveggé fűzzük össze.” A szövegkonnexió biztosítását szolgáló (mondat)grammatikai eszközök közé a következőket szokták sorolni: a névelőhasználat (s ezzel kapcsolatban a determinálás); az anafora és a katafora, velük kapcsolatban a névmásítás, továbbá az ellipsis és az egyeztetés; a kötőszók (konnektorok); az igemódok és az igeidők használata; a mondatok téma-réma tagolása, valamint az előfeltevések. RÁ CZ

idevonja még az idézést (a szabad függő beszédet a szövegstilisztika hatáskörébe utalja), a vendégsszövegeket (intarziák, reminiscenciák, evokációk stb.). (RÁCZ: 1992. 1-2.)

3. A következőkben a poétikára, a retorikára és a stilisztikára vonatkozó megjegyzéseimet sorolom fel.

a) Poétika. – Célravezetőnek, logikusnak látszik, hogy a poétika „a textológiai operációkat meghatározó / vezérlő ... szövegtipológiai diszciplínává alakuljon” (PETŐFI: 1997b. 2). Később (uo. 6) azt is olvashatjuk, hogy a poétika az irodalmi művekkel foglalkozik (ez minden bizonnyal úgy értendő, hogy mind a költői, mind a prózai műfajokkal), és az is megnyugtató, hogy ennek a diszciplínának – közelebből – „az irodalmiság fogalmának a tisztázásával (definiálásával), másrészt az egyes irodalmi műnemek / műfajok, valamint a körükbe tartozó szövegek makromegformáltságának kérdéseivel” kellene foglalkoznia.

b) Retorika. – A retorika körülhatárolása szintén megnyugtató (lásd PETŐFI: 1997b. 6). Ennek – a szerző szerint – „a közérdekű élőszóbeli megnyilvánulás fogalmának a tisztázásával (definiálásával)”, másrészt az egyes retorikai műnemek / műfajok, valamint a körükbe tartozó szövegek makromegformáltságának kérdéseivel” kellene foglalkoznia.

c) Stilisztika. – A stilisztika szerepkörének kijelölésében már vannak ellenvetéseim. Elfogadom a következő megállapításokat: a stilisztika (az esztétikával együtt) „a textológiai interpretáció eredményeire épülő értékelő interpretatív diszciplínává válna” (PETŐFI: 1997b. 3); a stilisztika témája a szerzőkre, a szövegtípusokra és a korokra jellemző stílusok leírása (uo. 4); a szövegtan elsődlegesen értelmező, a stilisztika elsődlegesen értékelő jellegű (uo. 7); a stilisztikának „egyrészt olyan általános kérdéssel kell foglalkoznia, mint a stílus mibenlétének meghatározása, másrészt olyanokkal, amelyek egy-egy mű, egy-egy alkotó, valamint egy-egy korszak stílusa elemzésének és leírásának alapkérdései” (uo. 7); a stilisztikák alszektorába tartozna „az irodalmi, a meggyőző, a vallási, a jogi, az orvosi stb. funkciójú” szituációs szövegek stilisztikája, másrészt „különféle szempontú stílustipológiák létrehozása” (uo. 9).

Ellenvetéseim, (inkább) kiegészítő megjegyzéseim a következők. A stilisztika nemcsak a kész műveket értékeli (uo. 3), nemcsak a makroszerkezeteket vizsgálja (uo. 7 és 9), hanem nagyon is részt vesz a mikroszerkezetek létrehozásában is (a stílus: a kifejezés, a nyelvhasználat módja!). A megfelelő nyelvi (hangtani, szókinszbeli, alaktani, mondat- és szövegtani), illetve extralingvális eszközök (írásjelek, betűtípusok, tördelés, képek stb.) kiválasztása ugyanis az illető jelenségek stílusértéke (stílushatása) szerint megy végbe (egyébként uo. az 5. lap alján a szerző is stilisztikai jegyekről, értékekről beszél, és végső soron a stílus aspektusai is értékek). Nyilván nem véletlenül utal a szerző arra, hogy „a stilisztika sokszor a szövegtannal konkuráló tudományág formájában jelentkezik” (uo. 7), hiszen a stilisztika éppen úgy átfogja a teljes szöveget, mint a szövegtan, csak természetesen más szempontból. 1977 körül például, amikor SZABÓ ZOLTÁNNak *A stilisztika nyelvelméleti alapjai* című munkája megjelent, még nem lehetett tudni, hogy a szövegtan „nyeli-e el” a stilisztikát, vagy fordítva (lásd SZABÓ: 1977. 5-7, 193-195). Egyébként egy-egy mű, egy-egy alkotó, egy-egy korszak stílusának vizsgálata szintén makro- és mikrotilisztikai elemzést igényel.

d) Szó- és gondolatalakzatok. – Őszintén szólva a legkevésbé vagyok kibékülve a szó- és gondolatalakzatok (autonóm) elméletének – mintegy külön diszciplínaként való –

kiemelésével. Az 1. táblázatban (PETŐFI: 1997b. 3) még nem szerepel, az uo. 7. lapon lévő összefoglaló felsorolásból, a szövegtani társtudományok rendszerezéséből viszont kirívóan „kilóg”: a többi esetben egyes szövegtípusok, bizonyos diszciplínák (poétika, retorika stb.) szerinti vizsgálatáról van szó, ez esetben pedig „a szó- és gondolatalakzatok általános jelentéstan”-áról. A szerző (uo. 5. lapon) e diszciplína tárgyát világosan kijelöli (bár korántsem minden alakzat tárgyaltna!), de már a „cél” és a „módszer” bevallottan is sok bizonytalanságot tartalmaz. Arról nem beszélve, hogy – jöllehet az alakzat már ott szerepel Gorgiasnál, Arisztotelésznél (lásd ADAMIK: 1998.) – megnyugtató definícióját, osztályozását, sőt az alakzatok pontos számát sem ismerjük, és az egyes alakzatok nincsenek egységes szempontok szerint leírva. Az alakzatok roppant fontosak, mert igen hatásos nyelvi-stilisztikai eszközök, és mint ilyenek, tárgyai a tipológiának, a poétikának, a retorikának, a stilisztikának és az esztétikának. Magam tehát ezeken belül helyezném rájuk nagy súlyt, de külön diszciplínába mégse sorolnám őket.

e) A multimediális szövegek szövegtani társtudományai. – Való igaz, hogy a humán kommunikáció szövegeinek jelentős hányada multimediális szöveg. Érthető tehát, hogy ezek nem verbális összetevőinek poétikai, retorikai, stilisztikai, esztétikai aspektusaival is foglalkozni kell. PETŐFI S. JÁNOS nagyon helyesen jelöli meg a szövegtani társtudományok feladatát: ezeknek azt kell vizsgálni, hogy „a multimediális szövegek nem verbális összetevőiben milyen, a verbális szövegekre jellemző poétikai, retorikai stb. elemekkel / struktúrákkal analóg elemek / struktúrák találhatók, másrészt azt, hogy mik a kizárólag a multimediális szövegekre jellemző poétikai, retorikai stb. elemek / struktúrák.” (PETŐFI: 1997b. 5.)

4. A következőkben arról szólok, hogy egyrészt mi a funkcionális stilisztika lényege, és milyen a módszere, másrészt hogy hogyan látja a szövegek stilisztikai jellemzőit, vagyis az úgynevezett szövegstilisztikát.

A funkcionális stilisztika a funkcionális szemléletű nyelvtudományi irányzatokból nőtt ki: alapja a nyelvi valóság, a nyelvhasználat. Vizsgálja mindenekelőtt az egyes nyelvi szinteken elhelyezkedő nyelvi-stilisztikai, valamint a külön csoportot alkotó nyelven kívüli (extralingvális) eszközök stílusértékét, stílusértékeit, illetve ezeknek a mondanivaló kifejezésében, az alkotás egészében betöltött, gyakran igen bonyolult funkcióit. Vizsgálja továbbá a nyelvhasználati típusoknak: a stílusrétegeknek és a stílusárnyalatoknak a szerkesztési szabályait. Végül ez a stilisztikai rendszerezés kialakította a maga stíluselemző módszerét. Eszerint a stíluselemzés annak a módszeres vizsgálata, hogy a költő, író, beszélő milyen szövegszerkezetet, milyen nyelvi-stilisztikai jelenségeket, illetve milyen nyelven kívüli eszközöket, továbbá hogyan, milyen funkcióban használt fel mondanivalója kifejezésére. Röviden: a stíluselemzés igyekszik feltárni a stílári eszközök szerepét, hírértékét. Egyébként a funkcionális stilisztika alapján álló stíluselemzés menete röviden, sémászerűen a következő: körvonalazzuk az elemzendő mű üzenetét (fő mondanivalóját, sugallatait), továbbá legjellemzőbb stílusvonását (ez utóbbi esetben valószínűleg a HANKISS ELEMÉR által említett „formateremtő elv”-ről van szó [lásd HANKISS: 1971.], mások „szövegszervező erő”-nek is hívják). Meg kell továbbá állapítanunk a mű legfontosabb szövegtani, elsősorban szerkezeti és kohéziós sajátosságait. Majd mintegy a felsoroltak „fényében” igyekszünk körülírni a mű egyes akusztikai, szókészleti, grammatikai, szövegtani, extralingvális és képi elemeinek, jelenségeinek a műbeli stílusértékeit,

lehetséges stílushatását. (A funkcionális stilisztika kialakulásához lásd SZATHMÁRI: 1996., a stíluselemzéshez pedig SZATHMÁRI: 1998., mindkettő további szakirodalommal.)

5. Magam már 1983-ban megjelent tanulmányomban határozottan azt állítottam, hogy igenis van szövegstilisztika, és fel is vázoltam a lényegét (SZATHMÁRI: 1983.). Mindezt ma is vallom.

Mint ismeretes, a fonémák, morfémák, lexémák, szintagmák, mondatok után a hatodik, az előzőeket mintegy betetőző szint: a szöveg. A szöveg természetesen a nyelvi-stilisztikai jelenségeknek is az élettere, a tulajdonképpeni valóságos nyelv. Hogyan épül fel a szöveg? Erre KÁROLY SÁNDOR és DEME LÁSZLÓ megjegyzésével válaszolhatunk. Ezt írja KÁROLY SÁNDOR *A szöveg és jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben* című dolgozatában: „A szöveg, úgy ahogy halljuk vagy olvassuk, szófajkategóriákban, mondatrész-pozíciókban és mondatfajta-osztályokban jelenik meg előttünk, a megfelelő alaki-morfológiai kitevőkkel. Ha azonban a szöveg mögé tekintünk, a szavaknak, lexémáknak jelentésviszonyait találjuk. E jelentésviszonyoknak egyfajta realizálódása tárul elénk az adott szövegben. E jelentésviszonyok mintegy nyersen adják a szöveg tartalmát, amely a különféle kommunikációs célkitűzések szerint más-más ruhába öltözve jelenhet meg a szótári és nyelvtani szinonimavariációk, parafrázisvariációk közti válogatás eredményeképpen.” (KÁROLY: 1979. 25.) Ehhez hozzá kell vennünk, amit DEME LÁSZLÓ írt a mondat meg-, illetve beszerkesztettségéről. „Milyen is a jó szöveg? Egységes egész, de részegységekből – mondatokból – áll... A részegységek – a mondatok – önmagukban is mind önállóak és zártak, belsőleg maguk is megszerkesztettek. De ami elég ahhoz, hogy a mondat mondat legyen, az még nem teszi a szöveget szöveggé. A mondatot nemcsak megszerkesztettsége jellemzi, hanem beszerkesztettsége is. Ettől lesz a szöveg szöveg. A beszerkesztettséget az önálló mondatok egymáshoz kapcsolódása biztosítja.” (DEME: 1979. 62.) Az elmondottakból következik, hogy három csoportba sorolhatók azok a nyelvi elemek és jelenségek, amelyek a szöveg stílusát alakítják: a) a mondat „megszerkesztés”-ének eszközei; b) a mondat „beszerkesztés”-ének biztosítása céljából a mondaton túlmutató nyelvi-stilisztikai jelenségek; c) elsősorban a szöveg szintjén jelentkező stíluseszközök.

Mivel mindhárom esetben variánsok állnak a beszélő, az író, illetőleg a költő rendelkezésére, amelyek között a kommunikáció adott tényezőinek megfelelően válogathatunk, ezek feltétlen részei a stilisztikának. Az első csoportbeliek, a mondat „megszerkesztés”-ének eszközei azonban közvetlenül a mondatához, illetve a mondat alatti szintekhez tartoznak (ezeket lásd SZATHMÁRI: 1994. 38-49, 55-57), azokat a stilisztikák a jelzett szinteknél tárgyalják. Így a „beszerkesztettség” eszközei, vagyis a mondaton túlmutató, továbbá a teljes szöveg szintjén jelentkező stíluseszközök a szövegstilisztikának a részei.

A) A mondaton túlmutató jelenségek

a) A hangzás és a zeneiség területéről: egyes – jobbra – költői eszközök, mint amilyen a hangszimbólum, az alliteráció, az enjambement; mondatfonetikai eszközök: hangsúly, dallam, beszédtempó, szünet stb.

b) A szó- és kifejezőkészlet szintje: kapcsoló elemek (konnektorok): szinonimák,

c) Alak- és mondattani jelenségek: az utalás (koreferencia) grammatikai eszközei: anafora, katafora, deixis; pronominalizáció; igei, igenévi és birtokos személyragok, illetve személyjelek; az alaki és értelmi egyeztetés; a névelők szerepe; a grammatikai konnektorok. Továbbá az aktuális mondattagolás; bizonyos mondatfajták, körmondatok.

d) Képi szint: szóképek, komplex képek, költői vagy irodalmi képek, illetve leíró képek.

e) Extralingvális eszközök: helyesírás (elsősorban az interpunkció eszközei vagy ezek hiányai); nyomdatechnikai eszközök stb.

f) Bizonyos alakzatok: ismétlés, halmozás, fokozás, ellentét stb.

B) A szöveg egészére kiható stilisztikai eszközök

a) Hangzási szint: szövegfonetikai eszközök: szöveghangsúly, szöveg dallam, szövegtempó stb., röviden szövegintonáció stb.; verstani eszközök: versritmus, prózaritmus; versformák, sorfajok, versszak típusok.

b) A szó- és kifejezőkészlet szintje: izotópia; a szereplők, a cselekvések és történések, a tér-, idő- és oksági viszonyok hálózatának kifejezése; motívumszerkezet.

c) Szintaktikai jelenségek: közlésformák: egyenes, függő, szabad függő beszéd; monológ, belső monológ stb.; mondatrend; konstrukciótípusok.

d) Képi szint: képszerkezet, képrendszerek; allegorikus, szimbolista stb. ábrázolásmód.

e) Extralingvális szint: nyomdatechnikai eszközök: vesszorok, versszakok, illetve bekezdések, fejezetek stb.; képvers; vizuális költészet: nem verbális szövegek stb.

f) A szintekbe be nem sorolható jelenségek: közlésfajták: elbeszélő, leíró stb. típus; a szöveg tagoltsága; stílusrétegek, szövegfajták, műfajok; korstílus és stílusirányzat; a cím szerepe.

(Az itt leírtakat lásd részletesebben SZATHMÁRI: 1983. 338-355, szakirodalommal.)

Természetesen más rendszerezés is elképzelhető, de talán a szövegstilisztika létjogosultságát sikerült igazolnom.

Irodalomjegyzék

ADAMIK TAMÁS:

1998. *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig*. Seneca Kiadó, Budapest.

BAKOS FERENC:

1989. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

DEME LÁSZLÓ:

1979. A szöveg alaptermészetéről. In: *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Szerk.: SZATHMÁRI ISTVÁN és VÁRKONYI IMRE. MNYTK. 154. Budapest, 57-65.

HANKISS ELEMÉR (szerk.):

1971. *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KÁROLY SÁNDOR:

1979. A szöveg és jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In: *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Szerk.: SZATHMÁRI ISTVÁN és VÁRKONYI IMRE. MNYTK. 154. Budapest, 23-32.

PETŐFI S. JÁNOS:

1997a. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. *Officina Textologica*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- 1997b. *A szövegtan társtudományainak egymáshoz és a szövegtanhoz való viszonyáról.* Università degli studi di Macerata Facoltà di lettere e filosofia. Macerata.
- RÁCZ ENDRE:
1992. *Mondatgrammatika és szöveggrammatika.* Linguistica Series C Relationes 6. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének kiadása.
- SZABÓ ZOLTÁN:
1977. *A stilsztika nyelvelméleti alapjai.* Dacia Kiadó, Napoca – Kolozsvár.
- SZATHMÁRI ISTVÁN – VÁRKONYI IMRE (szerk.):
1979. *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban.* MNYTK. 154. Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN:
1983. Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Szerk.: RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Tankönyvkiadó, Budapest, 320-355.
1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
1996. A funkcionális stilsztika megalapozása. In: *Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok).* Szerk.: SZATHMÁRI ISTVÁN. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 13-33.
1998. Stíluselemzés és stílusirányzat. In: *Stilisztika és gyakorlat.* Szerk.: SZATHMÁRI ISTVÁN. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 15-32.

THE PLACE OF STYLISTICS AMONG THE TEXTOLOGICAL DISCIPLINES

ISTVÁN SZATHMÁRI

The author gives remarks on János Petőfi S.'s work entitled To a multilingual text linguistic-textology research program, first of all examining the relation between stylistics and textology. He agrees upon using the name „textology”, but rejects its application. Furthermore, he agrees with the delienation of poetics and rhetorics but regards the role accribed to stylistics too meagre, and is against using word- and idea assemblages as different disciplines. Describes the essence of functional stylistics and also his own system of text stylistics, distinguishing two parts: the group of phenomena reaching beyond the sentence and that of stylistic means affecting the text as a whole.